

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

М. А. Абдуллаєва

ГРЕЦЬКІ ГРОМАДИ КРИМУ

У 1917 – 1938 рр.

(ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ АСПЕКТ)

Київ 2001

Абдуллаєва Маріанна Абдуллаєвна – молодший науковий співробітник відділу “Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України” Інституту історії України Національної академії наук України.

В науковому дослідженні на підставі архівних джерел і публікацій російських, українських та іноземних вчених розглядається функціонування грецьких етноконфесійних громад Криму в революційну добу, за часів радянської політики “коренізації” та сталінських репресій. Певна увага приділена діяльності Благочинної Ради грецьких релігійних товариств Криму, спрямованої на збереження духовних здобутків діаспорних угруповань греків регіону.

Розраховано на науковців, краєзнавців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історією нашої держави і розвитком інституцій православної церкви в Україні.

Редколегія:

Д. і. н. С. В. Кульчицький (головний редактор),
к. і. н. О. І. Ганжа (відповідальний секретар),
д. і. н. В. О. Горбик, д. і. н. О. І. Гуржій,
д. і. н. В. М. Даниленко, д. і. н. М. Ф. Дмитрієнко,
д. і. н. М. В. Коваль .

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 8 від 2 жовтня 2001 р.

Вступ

Розвиток грецьких угруповань в Україні і Криму неодноразово привертав увагу дослідників. В 90-і рр. ХХ ст., після початкової простої фіксації окремих грецьких “впливів” в історії південної України, стали можливими подальші систематизація, аналіз, відокремлення і реконструювання окремих елементів організації грецьких діаспорних громад Криму у нові часи, як історичного феномену з усіма його особливостями¹

Як і в інших регіонах діаспори, грецькі громади в Криму наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. у своїй внутрішній організаційній структурі (незалежно від того існували вони як військові поселення чи купецько-торговельні об’єднання) відтворили ті форми розвитку, у яких, під час перебування переселенців за межами основного етнічного масиву, були можливими їхня національно-конфесійна консервація та подальший розвиток.

Сучасні історичні дослідження показують, що сам феномен еміграції передбачає формування “організаційних структур, в основі яких лежить національна, соціальна, релігійна чи інша однаковість”² Для численних груп грецьких переселенців, вихідців із різних регіонів елліністичного світу, універсальними соціокультурними ознаками були національна самосвідомість та сповідання їми християнської віри.

З кінця ХVІІІ – по початок ХХ ст. грецьке населення Криму уявляло із себе етноконфесійні

громади, які поступово сформувалися в містах та сільських поселеннях регіону. Осередками духовно-релігійного життя греків, послідовників православного віросповідання, були парафіяльні храми, підпорядковані Російській Православній церкві.

Етноконфесійні громади існували й розвивалися в умовах одновірного, але іншо-етнічного оточення. За таких умов роль Церкви, як фактора духовної єдності, і місце релігійної громади, як носія національно-православних особливостей, були надзвичайно важливими у житті переселенців³

Традиційне для греків об'єднання у православні громади зберігалось й протягом новітнього періоду існування діаспори в Росії, Україні, Криму.

1. Корінні зміни в організації життя грецьких спільностей Криму в 1917 – 20-і рр. ХХ ст.

Революція більшовиків у 1917 р., яка мала наслідком відклик російських військ із Трапезунда та Східного Понту, “розвіяла ілюзії та привела значні обсяги грецького населення на російську землю”⁴ Після переселення російськими військами мешканців зазначеного регіону до Кавказу, понтійські греки також вливалися у грецькі громади сусідніх регіонів. Міські грецькі громади Криму в свою чергу поповнилися вихідцями з регіонів Синопа та Трапезунда⁵.

За свідченнями *К. Фотіадіса* на початку 1918 р. з території Малої Азії до Росії, Кавказу та Грузії приїхало близько 85 тис. греків⁶. Тільки протягом 1917 – 1918 рр. до Євпаторії, за свідченнями грецьких дослідників, на кораблях російського торгового флоту прибули близько 3 тис. грецьких біженців з Понту⁷. В той же самий час згідно із загальним переписом населення Греції від травня 1928 р. у зв'язку із подіями 1917 – 1920 рр. із Росії до Греції емігрували більше 58 тис. переселенців⁸

Події революції 1917 р. та громадянської війни в Російській імперії привели до корінних змін у територіально-адміністративному, політичному та суспільному розвитку Російської держави та її складової частини – Таврійської губернії, до якої входила територія Криму. Внаслідок цього сформувалися нові історичні умови існування та організації економічного, громадського та духовного життя грецьких спільностей регіону.

Після Жовтневої революції та розпаду Російської імперії в Криму почалося формування системи місцевого самоврядування. 20 листопада 1917 р. була створена багатопартійна **Таврійська губернська Рада народних представників** (РНП), до складу якої увійшли мешканці Криму різних національностей. У 1917 р. у Криму мешкало 20.124 греків (2,5 % від усіх мешканців)⁹ 3 листопада 1917 р. до середини січня 1918 р. членом багатопартійної й багатонаціональної Ради Народних Представників від грецького товариства був купець Димитрій Кир'якович Ул'їчов (з 1915 р. – член, а потім голова грецького благодійницького братства (пізніше

товариства) у Сімферополі)¹⁰. РНП – проголосив себе вищим органом влади в Криму.

Водночас сформувався кримськотатарський національний уряд – Директорія. Крим став ареною жорстоких боїв за владу. У політичне протистояння в Криму були втягнуті і грецькі землероби, які мешкали в сілах південного берега Криму. Місцеві греки надали підтримку матросам Чорноморського флоту. Розгорнулися бійки грецької молоді з “ескадронцями” татарських національних сил, тобто ситуація набула характеру міжконфесійного конфлікту. Терористичні акції продовжувалися до квітня 1918 р.¹¹ Під час сутичок постраждали численні греки, мешканці Алушти, Алупки, Гурзуфа (сіл в окрузі Ялти). Ті з них, хто врятувався, знайшли притулок в Ялті і отримали від благодійного товариства будинки і допомогу¹².

Проголошена лівими силами **Соціалістична Радянська Республіка Таврида** проіснувала з 19 березня по кінець квітня 1918 р. Однак кримськотатарські заколоти 1918 р. та інтервенція іноземних військ та підрозділів Центральної ради закінчилися створенням **Кримського крайового уряду**, яким головував генерал-лейтенант Сулькевич (25 червня – 15 листопада 1918 р.). У складі іноземних військових формувань, які приймали участь у захваті території півострову був і грецький військовий підрозділ, відправлений до України урядом Е. Венізелоса¹³ В світі тогочасних політичних реалій відправлення корпусу було необміркованим рішенням: ціна його ще не раз буде сплачена греками Криму, Маріуполя, Кавказу.

З рухом на Крим Червоної армії була проголошена **Кримська РСР**, яка проіснувала до кінця 1919 р. Наступ білих військ призвів до відродження **Таврійської губернії**.

3 квітня 1920 р. головне командування Збройними силами на Півдні Росії (пізніше Російською армією) прийняв П. Н. Врангель.

Слід зазначити, що протягом існування усіх вищезазначених короткочасних політичних режимів особливої активності серед греків Криму не простежувалося¹⁴. Це особливо помітно, на тлі активізації національного руху греків Кавказу та Маріупольщини.

Так, перший **крайовий з'їзд делегатів грецьких громад і колоній Закавказзя** відбувся вже 7 травня 1917 р. в Тифлісі. Серед головних завдань, які розглядалися на з'їзді 73 представниками від грецьких громад, були: націоналізація грецьких шкіл, церковні питання, видання грецької газети і заснування національної типографії, бібліотек, створення грецьких кооперативів¹⁵.

Як підкреслював *С. Ялі*, “звідси початок національного об'єднання греків і в інших частинах колишньої царської Росії”¹⁶

3 29 червня до 10 липня 1917 р. відбувся з'їзд **еллінів усієї Росії** в Таганрозі. Учасниками з'їзду були 40 делегатів. Із Криму на з'їзд приїхали з Севастополя – П. Апостолідіс, Х. Кутрідіс, архімандрит Г. Вукунас, А. Вайанідіс, з Ялти – А. Карасаввас, із Керчі – священник Парис¹⁷ Також духівництво представляв архімандрит

Панаретос з Катеринодару. В роботі з'їзду приймали участь шкільні учителі.

Значну увагу депутати приділили обговоренню вирішення земельного питання. Було обговорено і питання “Визначення політичного стану еллінів у Росії”. Учасники з'їзду дійшли згоди об'єднати грецьку людність Росії, утворюючи на місцях політичні клуби та спілки для відстоювання правових і національно-культурних інтересів, надання грекам права на представництво нарівні з іншими народностями в усіх губернських, обласних та крайових комісаріатах, а також в урядових і громадських установах і в Установчих зборах¹⁸. Було ухвалено статут “Всеросійської спілки еллінів”, членом якої міг бути “кожний грек” незважаючи на його соціальний та фінансовий стан.

У питанні освіти (“націоналізації і реорганізації еллінських шкіл”) делегатами було ухвалено залишити “інститут інспекторів народних шкіл”, хоча два делегати-вчителі (Лазарідіс і Д. Макрояніс) виступили з протестом щодо цієї постанови. Певні заходи передбачалися для відродження грецької мови: утворення системи закритих жіночих шкіл із викладанням виключно грецькою мовою та введення системи “штрафів за ігнорування національної мови”¹⁹

Певне місце серед питань з'їзду посідало “церковне питання й автономія грецької церкви”²⁰. З'їзд постановив утворити “шість окремих суто еллінських єпископств, що мали б однакові з рештою єпископств права”. При цьому відзначалося, “що всі церкви, церковні й монастирські маєтності, що їх різночасно відібрав старий уряд і які

перейшли до національної власності, мають бути в установленому законом порядку повернуті відповідним церквам і монастирям”²¹ Відновлювалося проведення церковної служби грецькою мовою. Делегати постановили вважати “за неприпустиме в вільній Росії позбавляти вільних громадян еллінів божої служби рідною мовою, як це роблять у Карсі, Александрополі, Маріюпільським повіті, Криму й інших місцях, де за настоятелів еллінських церков і досі такі особи, що зовсім не знають мови пастви”²². З’їзд звернувся з відозвами до грецького населення Росії.

Відбулися з’їзди греків у Баку, Катеринодарі²³ Внаслідок рішень “**З’їзду представників грецького народу м. Маріюполя й Маріюпільського повіту**” (відбувався в грудні 1917 р.) була створена “**Маріюпільська спілка еллінського народу**”²⁴

Тієї ж революційної доби, яка продемонструвала розвій національної самосвідомості греків в Україні і Росії, 1918 р. був створений Комітет грецьких громад Криму в Сімферополі²⁵.

16 листопада 1920 р. Червона армія повністю зайняла Крим. Почалося правління **Кримського Революційного Комітету** (Кримревкому). У квітні 1921 р. при обласному комітеті була створена Колегія національних меншин, при якій існували національні секції²⁶. Була створена і грецька секція, яка об’єднавши усіх греків по містах та районах, вела облік грецької людності, підготовчу роботу по виборах до рад, скликала мітинги та конференції. 10 листопада 1921 р. на 1-му Всекримському установчому з’їзді була затверджена

Конституція Кримської соціалістичної радянської республіки, яка згідно із декретом Всеросійського ЦВК і Ради народних комісарів РРФСР про створення автономної радянської республіки в Криму від 18.10.1921 р.²⁷, проголосила “вільний”, рівний та тісний союз національних груп працюючого населення Криму”.

Однак при всій демократичності, яка була продемонстрована в ті часи більшовицькою владою в національному питанні, слід зазначити, що за віднайденими кримськими дослідниками архівними джерелами, під час голоду 1921 – 1923 рр. “у якості однієї з мір по боротьбі з голодом проводилася евакуація із Криму так званого “прийшлого” населення, в тому числі біженців з Турецької Вірменії, іноземних підданих і т. п., передбачалося до травня 1922 р. вивезти до 10 тис. греків”²⁸. У резолюціях XII з’їзду РКП(б) 1923 р. проголошувалася політика “коренізації”, тобто забезпечення розвитку національних угруповань, національних мов, їхнього широкого використання в діловодстві радянських закладів, засобах масової інформації, просвітницьких закладах. На керівні пости висувалися особи, які володіли національною мовою. У Криму головним напрямком цієї політики була “татаризація” Однак, паралельно політика “коренізації” проводилася і щодо інших етнічних угруповань регіону²⁹

За свідченнями Всесоюзного перепису 1926 р. в Радянському Союзі мешкало близько 200 тис. греків, при цьому у окремих регіонах їхня чисельність складала:

Таблиця 1.³⁰

Регіони СРСР:	Чисельність грецького населення (в особах)
Україна	104.666
Грузинська АРСР	37.245
Північнокавказький край	32.178
Азербайджанська РСР	23.132
Кримська АРСР	16.036*

Дослідник *П. О. Кесмеджи* вказує, що у 1921 р. у Криму мешкало 23.868 греків, які склали 3,3 % від загального населення республіки. 65 % греків були мешканцями міст³¹.

Хоча, грецька людність Криму не проявляла політичної активності, вже у 1922 – 1925 рр. стали проводитися конференції представників національних меншин, створюватися клуби, бібліотеки. Значну діяльність серед грецького населення Криму проводила севастопольська грецька секція.

Також, за свідченнями перепису, грецьке населення переважало в десяти сільських населених пунктах Криму:

* За даними деяких дослідників вже у 1921 р. в Криму мешкало 23.868 греків // *Кесмеджи П. А.* Греки Крима. – Симферополь, 1996. – С. 107; *Хованцев Д. В.* О национальной политике в Крымской АССР в 20-е годы // *Культура народов Причерноморья.* – № 8. – 1999. – С. 201.

Таблиця 2.³²

№	Сільський населений пункт	Сучасна назва	Чисельність грецького населення (в особах)
1.	Аутка	пмт Чехово у складі м. Ялти	648
2.	Карачоль	с. Чернопілля Білогірського р-ну	397
3.	Найман	с. Абрикосовка Кіровського р-ну	326
4.	Аппак-Джанкой	с. Василькове Кіровського р-ну	325
5.	Джантора	с. Львово Ленінського р-ну	229
6.	Бахчі-Єлі	с. Багате Білогірського р-ну	227
7.	Шумхай	с. Заречне Сімферопольського р-ну	224
8.	Камара	с. Оборонне Севастопольської міськради	208
9.	Карань	с. Флотське Севастопольської міськради	208
10	Скеля	с. Родніковське Севастопольської міськради	208

Соціалістичне будівництво, яке проводилося комуністичним урядом у Кримській РСР, призвело до якісних змін у системі життя греків Криму. Організовувалися грецькі колгоспи з грецькими

національними сільрадами. Діячі грецького національного руху на Маріупольщині, де також були зорганізовані “національно-грецькі адміністративно-територіальні одиниці” – сільради й райони – “з переведенням усієї їх роботи рідною мовою”, зазначали, що їх поява є “найконкретніше й найдоцільніше наближення державного апарату радвлади до широких трудящих мас”³³ Так, вважалося можливим забезпечити “спілку” середняка із сільською біднотою*, і вирішити проблему розвитку грецької культури й мови. У Криму по місцях компактного мешкання також були утворені національні сільради: в Севастопольському, Феодосійському, Карасубазарському р-нах³⁴.

Складовою радянського будівництва у 20-х рр. ХХ ст. стала реорганізація парафіяльних шкіл грецьких громад, успішній діяльності яких, на думку тогочасних радянських культурних діячів, заважали “релігійно-побутові забобони... побутова відсталість серед греків, яка глибоко вкоренилася в силу національного гніту при царизмі...”³⁵ Із зміною політичного режиму школи

* Н. О. Терентьєва зазначає, що грецька інтелігенція та селянство зовсім інакше розуміла ідею “автономізації” (створення національних сільрад та районів): як повернення пільг, наданих грекам Маріуполя ще наприкінці ХVІІІ ст., або земель греків, які були віддані українським та російським селянам в період воєнного комунізму та під час розкуркулення // *Терентьєва Н. А. Греки України: проблеми національно-культурного відродження. Опыт 20-30-х гг. ХХ ст. (В области национального образования) // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития. Тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. г. Мариуполь, 26 – 27 мая 1993 г. – Мариуполь, 1993. – С. 131 – 135.*

входили в зону ідеологічного впливу радянської політики. Наказом від 27 листопада 1920 р. були передбачені заходи про перебудову роботи шкіл. Діячі того часу керувалися принципом – “релігія – це приватна справа віруючих і не може бути нав’язана школі”. Передача “республіці всіх навчальних закладів Криму, в тому числі державних, приватних, громадських і національних” була одним із перших заходів радянської влади в Криму³⁶

У рамках політики “коренізації” в Криму та згідно з Республіканською Програмою ліквідації неграмотності були відкриті національні дошкільні заклади (в середині 1922 р. існувало 65 таких закладів, 16 були німецькими, єврейськими та грецькими)³⁷, 10 грецьких шкіл I ступеню із семирічним циклом навчання, а в Керчі була відкрита середня школа. Більшість їх була заснована під час націоналізації парафіяльних навчальних закладів греків Криму. Так, грецька гімназія в Сімферополі була перетворена на “21-у Радянську школу”, яка розмістилася в націоналізованих церковних будинках³⁸.

У 1925 – 1926 рр. в Криму, за підрахунками П. О. Кесмеджи, працювало 25 грецьких шкіл, в яких російська мова вводилася з другого року навчання*

Координації діяльності шкіл сприяли численні педагогічні наради, які проходили у другій половині 20-

* За даними *Господаренко Н. М.* на 1 вересня 1925 р. функціонували 28 грецьких шкіл (друге місце після німецьких) // *Господаренко Н. М.* Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы // *Культура народов Причерноморья.* – № 10. – 1999. – С. 58.

х рр. ХХ ст. в СРСР. Найважливішими серед них були: **“Всесоюзна нарада з питань освіти й культурного будівництва серед греків СРСР”** (10 – 13 травня 1926 р., Ростов), **нарада вчителів Північнокавказького краю** (27 лютого 1928 р., Ростов), **міжокружна конференція грецьких учителів УССР** (14 серпня 1928 р., Маріуполь). Грецькі питання розглядала І **Всекримська конференція національних меншин** (червень 1928 р.)³⁹ 26 грудня 1929 р. у Криму відбулася міжвідомча нарада при Кримському Центральному Виконавчому Комітеті **“По питанню зв’язку роботи НКП УРСР і Криму по культурному обслуговуванню грецько-татарського і грецько-еллінського населення УРСР”**.

На всіх нарадах зазначалося, що культурні процеси серед греків проходять уповільнено. Пасивність греків на Україні призвела до *еллінізації* “з гори”, ліквідації історичної орфографії та введенні “димотикі”, яка не могла задовольняти греків-еллінів, що сприяло відчуженню грецького населення від участі в культурних та освітніх процесах, ще раз продемонструвавши “бажання союзного керівництва навіть у мовних питаннях стати “впереді планети всей”, мало розібравшись з культурними особливостями грецьких громад своєї країни і народу Греції”⁴⁰

Схожа ситуація склалася в Криму та на Кавказі, де вона була ще більш ускладнена наявністю різних понтійських діалектів окремих груп грецької людності. Окрім загальних труднощів у діяльності освітніх закладів, педагогічні наради зазначали труднощі, які

“специфічно притаманні грецькій школі. Наприклад: абсолютна відсутність літератури грецькою мовою, хоча б методичної, повна відсутність підручників, непридатність старих грецьких підручників для радянської школи. Радянська школа, звичайно, не могла користуватися тими підручниками, які з точки зору ідеологічної нам зовсім не підходили і потім з точки зору тієї реформи орфографії...”⁴¹

Всесоюзним грецьким культурним центром, в якому видавалася грецька література і виходила грецька газета “*Κομμουνιστής*”, яка розповсюджувалася насамперед серед греків Кавказу і Криму, залишався Ростов⁴².

На Україні стан видання літератури грецькою мовою був значно гіршим. У листі заступника голови Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті Глінського до Народного комісаріату праці від 10 липня 1930 р. зазначалося, що “намічені НКПраці до видання нацменшинами п’ять брошур нас не задовольняють й ні в якій мірі не можуть бути доказом виконання постанови ЦКНМ від 25 V-30 року (25 травня 1930 р. – *М. А.*)... не кажучи вже про дуже обмежену кількість брошур, що їх намічено видати нацмовами, Ваш план не передбачає видання ні одної брошури болгарською та грецькою мовами”^{*}

На думку дослідника *Л. Д. Якубової* “наради, які відігравали певну роль у розробці напрямів поточної

* На 1931 р. за планом Всеукраїнської філії Центрвидаву передбачалося видати грецькою мовою тільки 19 книг // ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 62 – 63.

роботи не змінили її якісно. Жоден із центрів грецької культури (Крим, Північний Кавказ, Україна) не мав необхідних і достатніх для цього матеріальних й професійних ресурсів”⁴³.

Відображенням деяких спільних для всіх названих регіонів тенденцій, як ми гадаємо, притаманних для грецької діаспори в Росії, Україні та на Кавказі взагалі, щодо організації діяльності шкіл, було те, що, виникаючи у місцях компактного мешкання грецького населення, вони демонстрували таке охоплення дітей шкільного віку, яке навіть дещо перевищувало рівень, характерний для російських шкіл⁴⁴.

Як і за часів Російської імперії діяльність шкіл фінансували, певною мірою, громадські об'єднання, котрі тепер отримали назву грецьких комітетів. За свідченнями звіту наради вчителів Північнокавказького краю “грецьке населення приймає щиру участь у матеріальній підтримці грецької школи... комітети сприяння в деяких місцях дають на рік до 700 – 800 крб. на додаткове утримання грецької школи... (та – М. А.) учителів у тих місцях, де місцевий бюджет не має можливості повністю утримувати достатній штат в грецькій школі...”⁴⁵

Можливо, при залученні до національних шкіл максимальної кількості культурних сил та “узгодженні дій та взаємодопомоги”, адже саме до таких висновків у ході обговорень прийшли педагогічні наради, на підставі попереднього парафіяльного досвіду і була б відтворена та розвинута система власне національної освіти, але такому розвитку не вистачило часу. Реалізації

проголошених принципів “*націоналізації*” заважали ідеологічні настанови. Усі критичні вислови іноземних, у тому числі грецьких діячів, щодо можливих наслідків реалізації мовних та інших “*прожектів*” “*націоналізації*” сприймалися радянським керівництвом як “*напади і наклепи буржуазної Греції на Ленінську національну політику*”, “*спроби буржуазного впливу фашистської Греції на розвиток грецької культури серед греків СРСР*”⁴⁶.

2. Умови існування та напрямки діяльності релігійних громад греків радянського Криму в 20-і рр. ХХ ст.

Політика радянського уряду щодо етноконфесійних угруповань греків Криму, якими власне і були парафіяльні об'єднання, і при яких за часи Російської імперії існували добродійні та навчальні заклади, визначалася загальнодержавним антирелігійним курсом боротьби з церковними інститутами взагалі та всіма проявами релігійності на парафіяльному, родинному та особистісному рівні. Православним грекам, для яких протягом століть церква була не тільки осередком власне релігійної громади, а й носієм національних та просвітницьких традицій, прийняти цю ситуацію бездуховності було дуже складно. Адже, на думку грецьких дослідників, (надамо слово саме їм, тому що вони є представниками тієї новоелліністичної

ментальності, про яку йде мова) від часів турецького володіння церква для греків означала не тільки духівництво. Вона існувала як союз духівництва та народу, і це ніколи не розділювалося. Саме тому історична роль церкви в грецькій діаспорі не повинна вимірюватися тільки лептою духівництва, але й внеском усіх віруючих, духівництва та народу разом⁴⁷

Поставлена перед різноманітними органами радянської влади задача “зрушити з мертвої й антирадянської позиції православну церкву і позбавити її тієї сили, якою вона володіла до цього часу” завдяки комплексу мір, у тому числі організації церковного розколу, вже на 1923 р. була певним чином виконана. Як підкреслювалося в доповіді начальника VI відділення Секретного відділу ДПУ Е. А. Тучкова начальникові Т. Д. Дерібасу про роботу у 1923 р.: “...православна церква, як єдиний апарат до дійсного часу не існує, вона розбита на кілька окремих груп, що мають свої окремі ієрархії, що знаходяться між собою в постійній ворожнечі і зовсім непримиренно відносяться один до одного”⁴⁸.

Зазначимо, що по закінченні громадянської війни в православ'ї на території Криму функціонували церкви представників п'яти релігійних угруповань, які виникли під час загальної кризи Російської Православної церкви: “обновленців”, “автономістів”, “староцерковників”, “автокефалістів” і Грецького благочиння, яке тяжіло до Константинопольського патріархату⁴⁹ Всі вони, так чи інакше, представляли дві головні релігійні течії, які сформувалися в результаті розколу церкви. В

інформаційному зведенні VI відділення Секретного відділу ДПУ “про стан православних церковників” по губерніях СРСР зазначалось: “За останнім часом видн(о), що в Криму підсилюється реакційна тихонівська течія через нерівність сил обновленців, боротьба останніх проти тихонівців послабла. По всьому Криму виділяються церковники міста Євпаторії й округу, де обновленський рух посилився досить міцно”⁵⁰.

Грецькі дослідники пов’язують традиційне для греків прагнення орієнтуватися на патріархат у Константинополі із загальними тенденціями етнозбереження, етновідокремленості громад в інонаціональному оточенні, хоча б тільки й у конфесійному плані⁵¹. Численні обговорення церковного питання грецькими делегатами на всіх з’їздах, які були проведені за часів національно-революційного піднесення, продемонстрували, що ідея “національно-церковної автономії”, започаткована ще наприкінці XVIII ст., ніколи не зникала, продовжувала своє існування і протягом повного підпорядкування парафій греків Російській Православній церкві⁵².

Приводом для створення окремого Грецького благочиння у рамках “староцерковної” течії, до якого увійшла більшість грецьких громад Криму, стало рішення “обновленського” помісного собору Російської Православної церкви 1923 р. про зміни в церковному календарі⁵³.

Так, в Ялтинському православному благочинному окрузі Російської православної церкви, отримавши лист благочинного ялтинських церков про перехід на новий

церковний календар, настоятель храму св. Федора Тирона у с. Верхня Аутка архімандрит Єлісей Тайгоніді скликав загальні збори парафіян церкви. Вони відбулися 8 жовтня 1923 р. за дозволом Ялтинського окрвиконкому. Головою зборів парафіяни у складі 280 осіб вибрали Фотія Георгійовича Фотіадіса. Настоятель храму повідомив, що в Севастополі, із благословення сімферопольського архієпископа Никодима, ще у 1922 р. було створено Грецьке благочиння, головою якого став Григорій Георгійович Вукунас. Архімандрит Є. Тайгоніді пояснив, що оскільки храм св. Федора Тирона також входить до благочиння, отриманий лист не має законодавчої сили. У постанові зборів зазначалося, що громада церкви с. Верхня Аутка повинна: “1) наперед не признавати ні одну із церковних влад Росії та тимчасово дотримуватися старого стиля, до одержання авторитетних вказівок від вищого керівництва Східної правлячої церкви; 2) прохати Ялтинський окрвиконком направляти безпосередньо причту грецької церкви всі накази і розпорядження влади відносно грецької церкви для їхнього точного та неухильного виконання”⁵⁴.

Однак, інституційне оформлення **Грецького благочиння** відбулося значно пізніше і не викликало, як ми можемо бачити, будь яких серйозних змін у функціонуванні церков греків. Діяльність грецьких парафіяльних громад у 20-і рр. ХХ ст. визначалася правовими нормативами, передбаченими для всіх релігійних об'єднань Радянського Союзу.

За законодавством того часу, всі релігійні споруди, незалежно від тяжіння церковного кліру та парафіян до

якоїсь православної течії, описували, їхнє майно націоналізували, а з головами Рад “двадцятки” релігійних спільнот підписували договори про оренду ними ж збудованих церковних та монастирських комплексів для виконання релігійних треб. Члени релігійного об’єднання повинні були берегти майно, використовувати приміщення лише для виконання релігійних служб, вести книгу обліку пожертв. Віруючі парафій сплачували всі витрати по утриманню церков⁵⁵.

Так, ще 1922 р. групі віруючих була передана в оренду націоналізована будівля храму св. Тройці в Сімферополі⁵⁶, також заключили договір із групою парафіян церкви св. Миколая Чудотворця в Карасубазарі про використання ними будівлі грецької церкви для виконання релігійних треб⁵⁷. Подібні договори було підписано і з іншими грецькими релігійними об’єднаннями: “православним релігійним товариством при грецькому соборі (св. Миколая Чудотворця – М. А.) м. Бахчисаря”⁵⁸, “релігійним товариством грецької церкви Феодора Тирона в с. Аутка”⁵⁹ та іншими. Водночас у 1923 р. грецькій громаді Керчі церква св. Іоанна Предтечі була надана у “безстрокове та безкоштовне користування”⁶⁰.

Виконання умов договорів ретельно контролювалося, а його порушення з боку віруючих могло розглядатися як привод для закриття церкви. Так, у квітні 1923 р. НКВС Криму стало відомо, що парафіяльна рада собору св. Олександра Невського в Ялті здала в оренду без узгодження з органами влади нижню церкву собору групі віруючих-греків (105 осіб).

Релігійна спільнота обов'язувалася сплачувати соборові 50 % прибутків від продажу свічок, що розглядалося органами влади як підприємницька діяльність та було порушенням пунктів договору.

Службу в нижній церкві проводили грецькі священники Георгій Попандопуло, Костянтин Мавромаді й Анфін Попандопуло, які прибули до Криму із Трапезунда у 1928 р.* Конфлікт удалося владнати лише тому, що за повідомленням, що надійшло до НКВС голова парафіяльної ради собору Петро Сербінов був у Ялті єдиним священником, який лояльно відносився до радянської влади⁶¹

У грудні 1924 р. **Центральне адміністративне управління Криму** прийняло рішення про перереєстрацію складу “двадцятки” усіх культів. Після його виконання православні громади повинні були завітати списки в **Таврійському Єпархіальному управлінні** або у його представників на місцях. Однак, напевно чи це рішення грецькими громадами було виконане, адже постійні вимоги влади про реєстрацію стануть однією з багатьох проблем існування **Грецького благочиння** у 1926 – 1929 рр.

За підсумками аналізу навіть неповних даних зібраних владними структурами про церкви греків Криму

* Відомі імена окремих настоятелів церкви, при якій існувала грецька парафія Ялти у другій половині 20-х рр. ХХ ст. Так, ми маємо свідчення про архімандрита Ф. Євстратіадіса, І. Апостолідіса, Є. Ендека, М. Серафімова // *Παυλίδης Ε. Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσία Έλληνων*. – Αθήναι: “Εκδόσεις του Σωματείου των Ρωσίας Έλληνων”, 1953. – С 214.

За підсумками аналізу навіть неповних даних зібраних владними структурами про церкви греків Криму в 1922 – 1924 рр., виявилось, що до складу Грецького благочиння увійшли тринадцять парафіяльних храмів:

Таблиця 3*

№	Церкви	Додаткова інформація
1.	св. Тройці в Сімферополі	–
2.	св. Іоанна Предтечі в Керчі	Священик Г. Д. Папаз-Оглу
3.	св. Георгія в с. Кісек-Аратук	голова парафії Морозов Ф. І.
4.	свтт. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого в Севастополі	настоятель Волков ⁶²
5.	св. Миколая в Балаклаві	настоятель К. Марков
6.	св. апп. Петра і Павла в с. Мангуш	–
7.	Введення Пресвятої Богородиці в Феодосії	–
8.	св. Іоанна Предтечі в Старому Крими	–

* Таблицю складено на базі даних публікації: Катунин Ю. А. “Староцерковное” и “обновленческое” течения в Крыму (1922 – 1924 гг.) // Культура народов Причерноморья. – № 10. – 1999. – С. 69 – 77.

9.	св. Георгія (каплиця) у Старому Кримі	–
10.	св. Іллі в Євпаторії	150 осіб ⁶³
11.	св. Федора Тирона в с. Аутка	395 членів ⁶⁴ , настоятель Є. Тайгоніді
12.	св. Миколая в Карасубазарі*	–
13.	св. Миколая в Бахчисараї	–

16 – 17 червня 1925 р. в Сімферополі зібрався з'їзд грецьких релігійних громад, які вибрали **Благочинну Раду кримських грецьких релігійних товариств**. У жовтні 1925 р. Рада була зареєстрована у **Центральному адміністративному управлінні Криму**. До складу Ради увійшли архімандрит Григорій Георгійович Вукунас, грецько-підданий, Севастополь, священник церкви св. Іоанна Предтечі Георгій Дмитрович Папаз-Оглу, грецький підданий, Керч, Панайот Іорданович Іордан, майстер по ремонту човнів, Севастополь. Кандидатами були вибрані Єлезар Спиридонович Спиридонов, священник церкви св. Іллі, Євпаторія, Георгій Харлампієвич Маврофриді, службовець, грецько-підданий, Керч⁶⁵

Коротко розглянемо, які питання довелося вирішувати кліру та парафіянам Благочинної Ради кримських грецьких товариств у складних умовах гоніння на церкву.

* Церква св. Миколая в Карасубазарі згідно з архівними даними також входила у склад Грецького благочиння // ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 1520; оп. 16., спр. 120.

По-перше, слід зазначити спроби збереження православних святинь Криму, насамперед тих, які були традиційно значущими для греків. Ці дії були актуальними ще й у зв'язку із тим, що у серпні 1925 р. на території Криму були закриті 63 православних храми⁶⁶. Тоді ж проводилася масова ліквідація монастирських комплексів, які були давніми центрами паломництва усього православного населення регіону, у тому числі й греків⁶⁷.

Ще у 1920 р. було закрито монастир св. вмч. Климента, еп. Римського, а протягом 1924–1931 рр. закриті всі храми. Роком пізніше у 1921 р. припинив своє існування печерний монастир Успіння Пресвятої Богородиці Бахчисарайської. У серпні 1925 р. були закриті п'ять храмів цього скиту, три церкви скиту св. безср. Козьми і Дамиана⁶⁸. Будівлі останнього були зруйновані у 1929 р. Водночас закрили монастир св. вмц. Анастасії Узорішительниці. У травні 1929 р. були закриті храми монастиря св. вмч. Георгія Побідоносця, в листопаді весь комплекс. На початку 30-х рр. ХХ ст. була ліквідована кіновія свв. безср. Козьми і Даміана.

Влітку 1925 р. 34 віруючих грецької громади Бахчисарайського району звернулися із проханням про передачу їм трьох храмів монастиря св. Успіння (після закриття скиту вони числилися в місцевому Охрісі*),

* За радянською термінологією того часу таке російськомовне скорочення використовували для позначення назви Комітету по справах музеїв та охорони пам'яток старовини, мистецтва, народного побуту і природи. – М. А.

парафії Салачика, двох сторожок. Незважаючи на те що громада на умовах договору обіцяла здійснити ремонти храмів, вона отримала відмову. Архімандрит Г. Г. Вукунас у вересні 1926 р. звернувся до представника Вселенського патріарха в СРСР, архімандрита Дімопуло із проханням про організацію компанії по передачу храмів монастиря Успіння Пресвятої Богородиці Бахчисарайської грецьким етноконфесійним громадам Криму⁶⁹ Це ж питання планувалося розглянути на черговому з'їзді Благочинної Ради.

По-друге, церковні архієреї грецької Благочинної Ради здійснювали численні спроби спертися на допомогу Константинопольського патріархату, до якого вони історично тяжіли. Так, у жовтні було розглянуто питання про поминання під час служби лише Святішого Патріарха Василя. У листопаді надійшла грамота патріарха, яка стосувалася канонічних питань святкування Паски. Від імені усіх греків Криму члени благочиння направили патріархові поздоровлення з Паскою⁷⁰.

Однак, вагомої підтримки по будь-яких питаннях від Константинопольського патріархату грецькі релігійні громади Криму не отримали. Внаслідок власного складного становища, патріархія не тільки не могла допомогти грекам в СРСР, але й її представники були вимушені розглядати всі вимоги та звернення віруючих через призму стосунків духовництва церков греків із "обновленцями". Діячі ж "обновленської" церкви розглядали представників будь-яких "автономних"

церковних об'єднань як “можливих союзників їхніх суперників “староцерковників”, тобто прихильників церкви патріарха Тихона. У листі представника Всесвітнього Патріарха й Архієпископа Синайського в СРСР, архімандрита Василя Дімопуло, настоятелям грецьких церков у СРСР наводилося роз'яснення про те, що автономія, надана їм Синодом “не повинна використовуватися для втручання в політичне життя СРСР (при порушенні взаємного зв'язку зі Св. Синодом і ухилом у табір “староцерковників”, як яскраво політичний)”⁷¹

По-третє, протягом 1926 р. була реалізована одна зі складних вимог реєстрації Благочинної ради кримських релігійних громад – надання протягом трьох днів до **Центрального адміністративного управління Криму** інформації про проведення Радою зібрань грецьких парафіяльних об'єднань. Її виконання ускладнювало те, що громади розташовувалися по всій території Криму, та використання в офіційному діловодстві Криму лише державних, тобто, російської, або татарської мов. Такі звіти почали надходити до адміністративних управлінь з жовтня 1926 р.

У листопаді 1926 р. до всіх грецьких громад були надіслані листи з пропозицією про скликання з'їду. Однак, його проведення було перенесено на наступний рік. У квітні 1927 р. в Центральне адміністративне управління Криму надійшла заява про проведення з'їду в Сімферополі (28 – 29 червня) у приміщенні грецької громади міста. За думкою Г. Г. Вукунаса з'їзд повинен був проводитися щорічно. На з'їзд повинні були

приїхати, як представники духівництва, так і парафіяни, 26 – 30 осіб. Передбачалося розглянути і питання про храми Успенського скиту. За резолюцією ДПУ, якою було відзначена заява архімандрита, це питання було викресленим з порядку денного. Але і в 1927 р. з'їзд не було проведено. Греки, члени громад, стали писати про необхідність благословення патріарха для скликання з'їзду. Строки проведення благочинного з'їзду знову були перенесені, про що були повідомлені й органи місцевої влади. У запрошенні, надісланому до патріарха, підкреслювалося, що духівництво грецьких церков Криму не втручається у складну ситуацію, яка склалася у зв'язку з розколом Російської Православної церкви, та виносилася подяка владним структурам Криму за вільну можливість віросповідання. Також у листі приводилося прохання про благословення проведення з'їзду грецьких громад Криму⁷².

Завдяки об'єднанню зусиль греків по збереженню їхньої духовно-релігійної спадщини у другій половині 20-х рр. ХХ ст. у Криму ще продовжували функціонування більшість храмів, збудованих грецькими етноконфесійними громадами, але їх функціонування вже у другій половині 20-х рр. ХХ ст. було ускладнено численними економічними перешкодами, які не тільки визначалися загальним антирелігійним курсом, але й були збільшені місцевою адміністрацією. Окрім того, ще у 1925 р. усім іноземним громадянам, які мешкали в Криму, наказувалося зробити розписки, за якими вони відмовлялися були членами релігійних громад, керувати ними, виносити пропозиції та виступати на публічних

релігійних зібраннях, відправляти обряди в якості служителів культу. У 1925 – 1926 рр. такі розписки не були зроблені греками Криму, які мали іноземне підданство. У 1927 р. ВЦВК РРФСР направив на місця циркуляр щодо іноземних віруючих. Слід зазначити, що це обмеження розповсюджувалося і на інші сфери громадської діяльності: “Тим із греків, які ще зберігали грецьке громадянство, категорично заборонялося займати керівні місця, як шпигунам, яким не можна довіряти”⁷³

Для грецьких громад Криму поєднання цих двох факторів, економічного тиску на парафії та вилучення з числа парафіян іноземних підданих, які склали найактивнішу частину етноконфесійних об'єднань, означало поступову ліквідацію.

Більшість членів “релігійного товариства грецької церкви Феодора Тирона в с. Аутка”, яке налічувало на той час 395 членів⁷⁴, також не мали радянського громадянства. Настоятель церкви Є. Тайгоніді також був іноземним підданим. Восени 1927 р. звернулася у міськвиконком із проханням затримати виконання постанови грецька громада Севастопольської церкви свтг. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого⁷⁵. Із 301 її члена 9 було громадянами СРСР, а із 20 членів “двадцятки” – 19 іноземці, у тому числі й архімандрит Г. Г. Вукунас⁷⁶. В Керчі іноземними громадянами були член Благочинної ради Г. Д. Папаз-Оглу та голова церковної “двадцятки” Ф. П. Кайданіді.

Така ж проблема виникла перед керівництвом “релігійного товариства зарубіжних греків

м. Карасубазара грецької церкви” св. Миколая, яке зверталось з подібною заявою до голови Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету М. І. Калініна⁷⁷

В серпні до Кримського Центрального Виконавчого Комітету (КримЦВК) надійшло колективне звернення від усіх грецьких громад Криму, у якому зазначалося, що виконання постанови призведе до фактичної ліквідації парафій. Лист голови Севастопольського Радянського Виконавчого Комітету (РВК) Губанова, направлений у серпні того ж року до КримЦВК інформував, що у зв'язку з названими подіями спостерігається серйозне невдоволення грецької людності міста. Завідуючий адмінвідділу КримЦВК Отпущенников був вимушений звернутися до ВЦВК РРФСР. Після чого владним структурам Криму було дозволено внести корекцію у постанову. 8-го вересня 1927 р. тимчасово виконуючий обов'язки завідуючого адмінвідділом адміністративних органів управління Криму Дементьев повідомив голову Севастопольської РВК, про те, що необхідно “1. Дати грекам іноземним підданам річний строк для пошуку собі бажаного служителя культу з числа громадян СРСР; 2. У той же річний строк усунути іноземних підданих греків від активної діяльності у “двадцятках”; 3. Релігійні товариства, які склалися з іноземних підданих, проголосити розпущеними. У відношенні інших – не греків п. 1 і 2 наст повідомлення не приймати”⁷⁸.

На початку жовтня 1927 р. архімандрит Г. Г. Вукунас звернувся з листами до голови Олександрійського патріарха архімандрита Павла у

Москві, в якому він просив направити до Криму єпископа-екзарха і до посланника Грецької республіки в СРСР із проханням, якщо можливо вирішити проблеми в Криму. 13 жовтня 1927 р. посол направив запит до Міністерства іноземних справ СРСР. Відповідь заступника наркома іноземних справ М. Литвинова, пояснювала, що постанови забороняють релігійну пропаганду іноземцям, а не “мають на увазі завадити діяльності іноземних громадян у складі церковних рад “двадцятки”, які є за характером своїх функцій органами адміністративно-церковного управління”⁷⁹

Однак на практиці все проходило інакше. 9 лютого грецька громада Сімферополя звернулася до КримЦВК із скаргою на дії місцевої влади, яка протягом трьох місяців ігнорувала заяву членів “двадцятки” із проханням дозволити грецьким підданам, членам церковної ради, “двадцятки” та “п’ятидесятки” виконувати строком на один рік свої обов’язки, тому що це було до збору розписок наприкінці вересня на початку жовтня минулого року. Також співробітник церковного столу Сімферополя у своїй усній заяві повідомив, що священикам церкви св. Тройці буде дозволено проведення церковної служби до 1 жовтня 1928 р., релігійне товариство (“п’ятидесятка”) розпускалося, а грецькі піддані “двадцятки” повинні бути заміненими громадянами Радянського Союзу. Вони ж не могли бути членами церковної ради. Кримські чиновники також наполягали на переукладанні договору. 10 лютого питання “Про право іноземних підданих бути в т. зв. “церковних радах” було заслухано на засіданні ЦК по

справах культу при Президії КримЦВК. Представники влади Криму звернулися до ВЦВК РРФСР. У листі вони звинувачували заступника наркома іноземних справ М. Литвинова, у тому що він надав недостатньо обґрунтовану відповідь грецькому посланнику, яка є в протиріччі до циркуляра ВЦВК РРФСР № 78 від 28 лютого 1927 р. 9-го березня 1928 р. секретар голови ВЦВК інформував КримЦВК, що президія ВЦВК не бачить протиріччя між нотою М. Литвинова та секретною постановою від 24 жовтня 1927 р. – грецькі громадяни могли входити до релігійних громад у якості священників та бути в церковних радах⁸⁰

Однак, невдалі спроби перешкодити діяльності грецьких парафіяльних об'єднань у Криму продовжилися. У травні 1928 р. влада спробувало розпустити громаду церкви св. Іллі в Євпаторії, що не увінчалось успіхом, оскільки в розпорядженні об'єднання була нотаріально завірена копія ноти М. Литвинова.

Було дозволено продовжити служіння в храмі св. Тройці Сімферополя іноземно-підданому священнику Адаміді, тому що громада не змогла підібрати іншого з числа громадян СРСР. Усі пільги, які вдалося отримати грекам Криму, не стосувалися громадян інших держав.

3. Активізація антирелігійних заходів.

Закриття церков греків і знищення грецьких етноконфесійних громад в Криму в 30-і рр. ХХ ст.

30-і рр. ХХ ст. стала часом фактичного руйнування надбань етноконфесійних громад греків Криму. Воно проходило на тлі жорстоких репресій, спрямованих, з одного боку, безпосередньо проти національних меншин СРСР, у тому числі грецького населення, а з другого, проти інституту церкви в цілому.

За наказом № 233 наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова у 1937 р. передбачалися спеціальні заходи проти “розгрому шпигунських диверсійних контингентів”. Масові арешти були проведені в містах України: Києві, Донецьку, Маріуполі, Харкові та інших. Загалом у СРСР у справах грецьких контрреволюційних організацій 1937 – 1938 рр. було заарештовано 5474 особи⁸¹ У 1937 р. греки Севастополя, які мали іноземне громадянство, були виселені в інші райони Криму. Пізніше, письменник *А. Приставкін* зазначав: “Хто знає про муки греків Криму, тих, які, якщо вже я почав про це говорити, зняряджали осаджений Севастополь водою, і між ними не було зрадників. Їх вислали в Казахстан і Сибір”⁸².

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. були ліквідовані національні сільради. Школи національних меншин також були закриті. В постановках про реорганізацію національних шкіл зазначалося, що вони були

перетворені “ворогами народу” на “вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей”, що позбавляло учнів можливості прилучатися до досягнень радянської культури і науки, не давало змоги надалі набувати освіти в технікумах, вищих учбових закладах⁸³

Була закрита і більшість церков, а священники були репресовані разом з активістами релігійних громад. Як зазначають дослідники, грецькі церкви мали однакову долю з іншими церквами України. Була заборонена їхня діяльність, більшість будівель була зруйнована, пограбована, або надана різним державним підприємствам та організаціям⁸⁴. Релігійна активність духівництва грецьких церков, як Російської Православної церкви взагалі, наприкінці 30-х рр. ХХ ст. не тільки знизилася, але й відбувалася, головним чином, на церковнопарафіяльному рівні, тобто була зведена до проведення богослужінь по неділях і святкових днях.

Хоча у 20-і рр. ХХ ст. боротьба з церквою була важливою ділянкою ідеологічної діяльності, але носила епізодичний характер. Проведення антирелігійної боротьби комуністи доручили радянським, профспілковим, комсомольським організаціям та Союзу воєвничих безбожників.

За новим законодавством про релігійні об'єднання від 8 квітня 1929 р. і Постановою народного комісаріату внутрішніх справ від 1 жовтня 1929 р. передбачалася заборона всілякої церковної діяльності поза церковними стінами, адже така діяльність стала розглядатися як пропаганда. Священникам дозволялося відвідувати хворих та помираючих, але після отримання дозволу місцевої

влади. Релігійні об'єднання не мали права влаштовувати дитячі, юнацькі, жіночі молитовні та інші зібрання, організовувати групи для навчання релігії, а також кружки біблейські, літературні чи рукодільні. Заборонялася організація екскурсій, спортивних площадок, бібліотек, читальних залів, санаторіїв та пунктів медичної допомоги. Діяльність священиків була обмежена місцем їхнього проживання та місцями мешкання членів парафії, яка їх наймала. Місіонерські поїздки до місць, де не було церков та духівництва, розглядалися як порушення закону. Усі релігійні об'єднання повинні були зареєструватися протягом одного року, а органи місцевої влади могли відмовити в реєстрації, що вело до закриття церкви та ліквідації парафії. Місцеві владні структури зберігали право контролювати склад "двадцятки" та відхиляти небажаних кандидатур, яких представляла парафія. Заборонялося організувати будь-які центральні каси для збору добровільних пожертв, обов'язкові збори і підписувати будь-які контрактні угоди. Заборонялася добровільна діяльність навіть у відношенні до духівництва та їхніх сімей. Ремонти церков могли проводитися по договору окремими членами парафії, і тому розглядалися як приватні комерційні угоди й обкладалися високим податком, так як і самі церкви, що розглядалися як приватні підприємства⁸⁵. Вводилося обов'язкове державне страхування культових приміщень, оцінка кожної споруди проводилася окремо і визначала суму внеску, що приводило до повної свавілля місцевих органів влади.

На думку окремих дослідників, митрополитові Сергію на деякий час вдалося призупинити репресії проти церкви, але навіть цей тимчасовий перепочинок був наповнений постійними спробами через економічний та психологічний тиск знесилити як саму Церкву, так і окремі парафії.

Якщо додати і виселення, або фізичну ліквідацію, лідерів грецьких сільських та міських етноконфесійних громад Криму, які мали іноземне підданство, стане зрозумілим, що успіх державних антирелігійних заходів був забезпечений.

За ініціативою місцевих органів влади, яка була підтримана кримським урядом, для придушення діяльності парафіяльних рад церков почали використовувати перш за все засоби економічного тиску. Так, у 1928 – 1929 рр. релігійні громади отримали наказ про обов'язкове проведення ремонтів храмів – відмова громади від його проведення автоматично приводила до розірвання договору. Однак, коштів на здійснення ремонтів у релігійних об'єднань не вистачало, і у серпні 1929 р. в Криму була відремонтована лише споруда церкви Введення Пресвятої Богородиці у Феодосії⁸⁶

У квітні 1930 р. відбулося засідання бюро Кримського Окружного Комітету ВКП(б), на якому розглядалося питання використання церковних та монастирських будівель іншими радянськими оздоровчими та освітніми організаціями.

31 січня 1931 р. на засіданні секретаріату Кримського Окружного Комітету ВКП(б) при культпромі окркомун партії була створена антирелігійна

комісія, головою якої став Н. Кудрявцев, а членами Логинович, Гукова, Челинджи та Камалова. 15 червня того ж року при КримЦВК була створена комісія по розгляду релігійних питань. Функціями комісії стали: організація обліку релігійних організацій та об'єднань, нагляд за виконанням на місцях законів про культу, рішення питання закриття та відкриття храмів, розгляд скарг громадян та релігійних об'єднань. Її створення привело до значної активізації дій, спрямованих на вилучення релігійних установ із життя населення Криму.

З початку 30-х рр. ХХ ст. почалось масове закриття церков Криму. 1930 р. у с. Карачоль місцевий актив закрав церкву св. рівноапостольних царів Костянтина і Єлени. Однак віруючі спромоглися тимчасово відновити її діяльність. У січні 1932 р. віруючі-греки, мешканці села, звернулися з заявою до підрозділу релігійних культів КримЦВК, де повідомляли про “неправильне закриття церкви”. Згідно з повідомленням Комісії по культурах КримЦВК до **Постійної комісії по культурах при Президії ВЦВК** від 29 лютого 1932 р. – православна церква с. Карачоль була тимчасово відкрита до остаточного рішення питання про закриття церкви⁸⁷

5 лютого 1931 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦВК церкву св. вмч. та цілителя Пантелеймона с. Балта-Чокрак було передано на використання в культурних цілях⁸⁸. За тією ж постановою комісії будівлю собору св. першOVERХОВНИХ апп. Петра та Павла на південній частині Севастополя передали музею. За свідченнями “Книги обліку ліквідованих храмів і культових будівель” (31. 01. 1926 –

26. 12. 1933 рр.) деякий час, церковна споруда не використовувалася⁸⁹ В середині ХХ ст. в соборі розмістився міський будинок культури. Тоді ж припинила діяльність і церква св. Тройці в с. Кадикой.

Постанови Постійної комісії по питаннях культів при КримЦВК за період 1932 р. стали законодавчою основою для закриття церков у містах і сільських поселеннях Криму. Так, церкву св. пророка Іллі в Євпаторії (рішення від 20 червня 1932 р.⁹⁰) було ліквідовано у зв'язку із припиненням дії угоди з грецькою релігійною громадою церкви. У 1936 р. було знято дзвони з церкви. Члени релігійної громади надіслали листа до грецького консула у Москві. В результаті священика Спиридонова Є. С. було заарештовано, а інших – вислано за кордон як іноземних громадян із формулюванням “за клевету”⁹¹. (З кінця 50-х рр. ХХ ст. будівля церкви використовувалася як гімнастична зала. Були спроби її зруйнувати.) Та ж сама постанова (від 20 червня 1932 р.) передбачала закриття церкви Успіння Пресвятої Богородиці в с. Нижня Аутка⁹². Церковна будівля передавалася на будівельні матеріали.

2 вересня 1932 р. було розірвано договір із грецькою громадою церкви св. Тройці у Сімферополі⁹³ Споруду церкви 4 грудня 1932 р. було передано під архів, але після руйнації собору св. Олександра Невського в місті саме ця церква отримала статус кафедрального собору. У 1933 р. під підлогою грецької церкви св. Тройці в Сімферополі органами НКВС Криму були знайдені більш ніж 50 пудів богослужбових виробів,

виготовлених із срібла, та декілька торбинок із побутовим золотом. За інформацією окремих священиків⁹⁴, цінні богослужбові речі були сховані за усним наказом архієпископа Никодима незадовго до офіційного повідомлення про вилучення цінностей, тобто, ще до Постанови Президії ВЦВК “про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим” від 16 лютого 1922 р.⁹⁵ Так, відкрилася серія “пограбувань” деяких храмів єпархії у 20-і рр. ХХ ст. Чому всі заарештовані священики церкви після розгляду справи були звільнені⁹⁶, ще повинно стати темою окремого дослідження.

У 1933 р. відбулася значна активізація діяльності Постійної комісії по питаннях культів при КримЦВК. За рішенням комісії від 27 травня 1933 р. були передана під клуб будівля закритої ще у 20-і рр. ХХ ст. церкви свв. рівноапостольних царів Костянтина і Єлени у с. Карань⁹⁷

Тоді ж зробили спробу закрити церкву св. Іоанна Предтечі в Керчі. У березні 1933 р. комісія по питаннях релігійних культів поставила вимогу парафіяльному об'єднанню церкви про термінове внесення у договір пункту про зберігання грошей на рахунках Держощадкаси. Вимогу віруючих показати закон, на підставі якого вносився названий пункт, владні органи трактували як відмову. Саме про це 1 березня 1933 р. на засіданні комісії по питаннях культів Керченської міськради доповів секретар комісії Фест. Комісія прийняла постанову, в якій просила КримЦВК розірвати

договір із грецькою церквою. 22 березня того ж року рішення схвалила Президія Керченської міськради⁹⁸

Десь у середині 30-х рр. ХХ ст. в Севастополі було закрито церкву свтт. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого (Трьохсвятительську)⁹⁹

Масовий характер закриття церков і передача церковних будівель різним організаціям прийняли в 1936 р.¹⁰⁰ За постановою від 23 травня було передано на гуртожиток будівлю Балаклавської церкви свв. ПершOVERHOVНИХ апп. Петра та Павла. Пізніше вона була розібрана. В с. Камарі церкву св. прп. Марини 23 травня 1936 р. за тим самим рішенням передано під комору. Церква св. ап. Луки у с. Лакі за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦВК від 15 серпня 1936 р. передавалася під клуб. Постанова комісії від 26 вересня 1936 р. закріпила передачу церкви Спасу (Преображення) с. Скеля під школу. Там, де існувала досить численна релігійна громада і закрити культову споруду було складно, приймалися постанови про припинення дії договору з віруючими, що було першими кроками на шляху ліквідації церкви. Таким чином, наприклад, було проведено ліквідацію церкви в Карасубазарі. 20 грудня 1936 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦВК було розірвано угоду з грецькою релігійною громадою церкви свт. Миколая Чудотворця, а, в липні 1938 р. церква була закрита. У протоколі рішення Президії КримЦВК від 3 липня 1938 р. зазначалося¹⁰¹, що церковна будівля передається “під культурний заклад”.

Протягом 1937 р. були закриті церква Введення до храму Пресвятої Богородиці у Феодосії, церква свт. Миколая Чудотворця в Балаклаві. Члени релігійного товариства, яке існувало біля грецької церкви в Балаклаві, зверталися з численними скаргами щодо закриття церкви до прокуратури СРСР¹⁰². В багатьох містах рішення про закриття церков приймали Президії міськрад. Саме так була закрита церква у Феодосії. 25 квітня 1937 р. Президія Феодосійської міської ради постановила припинити подальшу експлуатацію “двадцяткою” віруючих грецької церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці у зв’язку з “небезпечним технічним станом будівлі церкви до проведення капітального її ремонту”¹⁰³. Відтепер церковна споруда використовувалася як гімнастична зала.

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. були зняті бані з церкви вмч. Георгія Побідоносця с. Кісек-Аратук (Кліновка Перовської сільради Сімферопольського р-ну), а церкву було перетворено на клуб. В 50-і рр. ХХ ст. будівля церкви була зруйнована, біля церкви зберігся лише фонтан, на ньому і зараз можна побачити дату його спорудження¹⁰⁴.

Остаточне припинення діяльності православних церков, які протягом 150 років були осередками духовно-релігійного життя грецьких громад Криму, відбулося у 1938 р. Так, цього року за постановою Президії Керченської міськради припинила діяльність церков св. Іоанна Предтечі в Керчі (лютий 1938 р.). Закрито культовий заклад було з приводу “...відсутності “двадцятки”... враховуючи клопотання громадян про

закриття церкви...”¹⁰⁵ Будівля була передана Керченському історичному музею.

Тимчасово припинила діяльність церква св. вмч. Федора Тирона с. Верхня Аутка (вперше закрита у березні 1938 р.). Протокол № 11 засідання Президії Ялтинської міськради від 4 березня 1938 р. повідомляв про її закриття й передачу споруди церкви під “культурно-просвітні цілі”¹⁰⁶. Деякий час вона діяла підчас Великої вітчизняної війни: з 1942 р. по липень 1944 р. Остаточо церква св. вмч. Федора Тирона була закрита в січні 1961 р.

Також, у 1938 р. в Бахчисараї було закрито собор свт. Миколая Чудотворця¹⁰⁷. Не має свідчень щодо припинення діяльності соборного храму Успіння Пресвятої Богородиці міст. Єнікале (с. Сіпягіно, м. Керч). Церковна споруда була зруйнована у 40 – 50-і рр. ХХ ст.

У тому ж 1938 р. закінчився “грецький період” в історії церкви св. Тройці в Сімферополі, на той час кафедрального собору міста і єдиного діючого храму в єпархії. 21 березня 1938 р. останній священник церкви М. Н. Василькіоті подав заяву на ім’я завідуючого столом релігійних культів м. Сімферополя Храмченко, у якій він повідомив, що у зв’язку з хронічними захворюваннями, пов’язаними з його похилим віком (93 роки), він з 15 грудня 1937 р. не проводить службу в храмі. Священник просив зняти його з обліку та видати відповідну довідку¹⁰⁸

У 1938 р. став розпадатися і склад засновників громади. До Сімферопольської міськради про вихід із складу “двадцятки” подали заяви К. Савенкиді,

А. Савініді, І. Котариді, Ф. Попандопуло, К. Василиаді, Є. Василиаді. Інші 15 засновників релігійної громади, у тому числі Анастас Ксентопуло, Панайот Василиаді, Анастас Савенкітиді, Іван Георгіді, Спиридон Ксентопуло, Олександр Саввіді, Миколай Кипнопуло, Костянтин Василиаді, Георгій Ісхнопуло, Георгій Милахіді, Кузьма Євстаф'єв і Лазар Піомиді були заарештовані¹⁰⁹.

Відбулися арешти й засновників інших церков Криму, які не подали заяви про добровільні виходи зі складу “двадцятки”. Їхні подальші долі також потребують додаткових досліджень.

Після руйнації собору св. Олександра Невського кафедральним собором міста стала церква св. Тройці. Цей храм, збудований грецькими переселенцями ще у 1796 р., був єдиною православною культовою спорудою у Криму, яка наприкінці 30-х рр. ХХ ст. продовжувала функціонувати.

Висновки

Таким чином, після революцій 1917 р. в організації економічного, громадського та духовного життя грецьких спільностей Криму, які продовжували поповнюватися іноземними переселенцями, сталися корінні зміни. Внаслідок зростання національно-революційних настроїв відбулися з'їзди греків на Кавказі, в Росії, в Україні, де були обговорені важливі

економічні, культурні і релігійні питання. Делегатами цих форумів були окремі представники грецьких громад Криму. В численних обговореннях революційної доби відродилася ідея “церковної автономії” окремих єпископств греків в інституті Російської Православної церкви.

Однак, після встановлення радянської влади на Півдні України держава сприяла розвитку лише світських форм культури греків Криму, що визначалося загальними засадами богоборчої політики більшовиків.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. у Криму за різними даними мешкали від 16 до 23 тис. греків. Більша половина їх була міськими мешканцями. Існували окремі сільські поселення зі значною кількістю грецького населення, у яких після проголошення на XII з'їзду РКП(б) 1923 р. політики “коренізації” організовували грецькі національні сільради й райони. Були створені національні грецькі секції. Націоналізовані парафіяльні школи греків були перетворені на радянські навчальні заклади (наприкінці 20-х рр. ХХ ст. їх налічували близько 25), які часто функціонували в церковних спорудах і фінансувалися традиційними для греків благодійними об'єднаннями, які тепер отримали назву комітетів сприяння.

Антирелігійний курс радянської держави також позначився у введенні багатьох обмежень, які спрощували форми діяльності етноконфесійних угруповань греків Криму. У роки кризи Російської Православної Церкви була заснована Благочинна Рада грецьких релігійних товариств, до складу якої увійшли

13 грецьких парафій. Основною задачею, яку вирішували грецькі релігійні спільноти регіону в умовах економічного та психологічного тиску, бюрократичних перешкод і заборони іноземним підданам приймати участь у їх роботі, стало збереження духовно-релігійної спадщини (головним чином, у формах боротьби за функціонування православних храмів та монастирів Криму). В результаті у другій половині 20-х рр. ХХ ст. у Криму ще діяли храми, біля яких групувалися грецькі етноконфесійні громади.

Функціонування грецьких парафіяльних громад Криму у 20-і рр. ХХ ст. визначали правові норми, встановлені для всіх релігійних об'єднань Радянського Союзу. Владні структури та “обновленські” ієрархи вважали духівництво та віруючих парафій греків в Криму прихильниками тих, хто дотримувався “староцерковних” канонів. Представники Константинопольського патріархату, на який спробували опертися лідери Ради у своїй діяльності, не надали їм належної підтримки. Вони були вимушені розглядати будь-які прояви активності з боку грецьких церковних діячів Криму як втручання у політичне життя СРСР, адже саме тоді патріархатові була необхідна допомога “обновленського” духівництва.

У 30-і рр. ХХ ст. карні заходи проти інституту церкви були поглиблені. Вони були закріплені у тезах законодавства 1929 р. про релігійні об'єднання. Активність грецького духівництва в Криму була звужена до церковнопарафіяльного рівня. А згодом при значній активізації діяльності антирелігійних об'єднань (у Криму – антирелігійної комісії при Кримському

Окружному комітеті ВКП(б) розгорнувся процес закриття церков греків у Криму. В церковних будівлях радянські органи розміщували клуби, гуртожитки, санаторії, курси.

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. політику “коренізації” замінили репресії проти представників національних меншин в СРСР. Національні сільради були ліквідовані, а національні школи як осередки антирадянського впливу “ворогів народу” на дітей були закриті.

Тоді ж, як і в інших місцевостях СРСР, під приводами порушень договорів громадами й антирадянської діяльності членів релігійних об’єднань були закриті останні церкви греків Криму.

Винищення осередків духовно-релігійної спадщини грецької людності регіону стало одним із чинників її розчинення серед населення радянського Криму, остаточно сформувало умови для поступової денационалізації та асиміляції нащадків грецьких переселенців.

Примітки:

- ¹ Історіографія питання була коротко розглянута нами у виданні: *Абдуллаєва М. А.* Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Історичні зошити. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 5 – 11.
- ² *Крылова Н. Л.* Русские в Африке. Конфессиональный аспект Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX – XX вв. Сб. ст. – М., 2001. – С. 216.
- ³ Тотожних висновків дійшли українські вчені, які досліджували роль православ'я в духовному розвитку українського народу *Саган О. Н.* Православ'я в контексті культурного розвитку українського народу: Автореф...дис. канд-та. філос.наук: 09.00.06. АН України. Інститут філософії. – Київ, 1993; *Бодак В. А.* Соціальні функції релігійної обрядовості: Автореф...дис. канд-та філос.наук: 09.00.06. АН України. Інститут філософії. – Київ, 1997; *Шин Н. А.* Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської русі до утвердження Української народної республіки). – Київ, 1997.
- ⁴ *Παυλίδης Α.* Εκπαιδευτικά των Ελλήνων του Πόντου. Το φροντιστήριο Τραπεζούντας και η συμβουλή του στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης στις αρχές του 20ου αιώνα // *Ελληνική Διεθνής Γλώσσα.* – Τ. Ε': Τεύχος 4. – Οκτ.-Νοε.-Δεκ. 1999. – Σ. 339.
- ⁵ *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας 'Ελλήνων. – Αθήναι: "Εκδόσεις του Σωματείου των Ρωσίας 'Ελλήνων", 1953. – Σ. 48.
- ⁶ *Φωτιάδης Κ.* Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα // Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης. – Θεσσαλονίκη: Έκδοση Σωματείου "Παναγία Σουμέλα" – 1991. – Σ. 22.
- ⁷ *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας – Σ. 212.
- ⁸ *Греки в истории Крыма.* Краткий биографический справочник. – Симферополь, 2000. – С. 53.
- ⁹ Там само. – С. 54.
- ¹⁰ Там само. – С. 258.
- ¹¹ *Катунін Ю. А.* Етноконфесійний конфлікт у Криму (1917 – 1918 рр.) // Київська старовина. Наук. істор.-філ. журнал. – № 2. (338). – Березень, квітень 2001. – С. 175 – 178; *Бикова Т.* "Червоний терор" в Криму (1917 – 1921 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвіт 36. наук. праць. – Вип. 5. – Київ, 2001. – С. 20.

- ¹² *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας – Σ. 212.
- ¹³ *Φωτιάδης Κ.* Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης... – Σ. 32 – 37.
- Терентьева Н.* Греки в Украине: прошлое и настоящее. – Киев, 1999. – С. 265.
- ¹⁴ *Королев В. И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). – Симферополь, 1993.
- ¹⁵ *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας ... – Σ. 94.
- ¹⁶ *Ялі С.* Греки в УСРР. – Київ, 1931. – С. 26.
- ¹⁷ *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας ... – Σ. 97.
- ¹⁸ Протоколи Першого всеросійського з'їзду еллінів у Таганрозі – Ростов-на-Дону, 1917. – С. 12. Цит. за *Ялі С.* Греки в УСРР... – С. 29.
- ¹⁹ *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. – Київ, Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 58.
- ²⁰ *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας ... – Σ. 97; *Терентьева Н.* Греки в Украине: прошлое и настоящее. – Киев, 1999. – С. 264.
- ²¹ Протоколи Першого всеросійського з'їзду еллінів у Таганрозі... – С. 16. Цит. за *Ялі С.* Греки в УСРР... – С. 28.
- ²² Там само. – С. 30.
- ²³ *Φωτιάδης Κ.* Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης... – Σ. 30 – 31.
- ²⁴ Протокол заседания съезда представителей греческого народа г. Мариуполя и Мариупольского уезда от 2 декабря 1917 года. – Мариуполь. Цит. за *Ялі С.* Греки в УСРР... – С. 33 – 36.
- ²⁵ *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας ... – Σ. 268.
- ²⁶ *Господаренко Н. М.* Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы. Культура народов Причерноморья. – № 10. – 1999. – С. 58.
- ²⁷ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. д. і. н. В. Ф. Панібудьласка. – Ч. 2. – Київ: “Вища школа”, 1997. – С. 8.
- ²⁸ Греки в истории Крыма... – С. 58
- ²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві (далі ЦДАВО), ф. 1, оп. 5, спр. 469; ф. 166, оп. 6, спр. 7751.
- ³⁰ *Ялі С.* Греки в УСРР... – С. 7.
- ³¹ *Кесмеджи П. А.* Греки Крыма. – Симферополь, 1996. – С. 107.
- ³² Там само. – С. 108.
- ³³ *Ялі С.* Греки в УСРР... – С. 58.
- ³⁴ *Кесмеджи П. А.* Греки Крыма... – С. 107.
- ³⁵ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 469, арк. 56.

- ³⁶ Прохорчик М. В. Стан шкільної системи Криму на початку 20-х років // *Культура народів Причорномор'я*. – № 9. – 1999. – С. 96.
- ³⁷ *Господаренко Н. М.* Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма... – С. 58.
- ³⁸ *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας ... – Σ 268.
- ³⁹ *Улуян А. А.* Полемика по проблемам языка советских греков в межвоенный период в СССР // *Институт славяноведения и балканистики. Материалы к VI международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы. (София, август 1989г.)*. – М., 1989. – 11 – 21; *Якубова Л.* Мариупольські греки... – С. 196.
- ⁴⁰ Там само; *Терентьева Н.* Греки в Украине: прошлое и настоящее... – С. 276 – 279; *Якубова Л.* Мариупольські греки... – С. 242; *Αγτζίδης Β.* Το γλωσσικό ζήτημα στις ελληνικές κοινότητες της ΕΣΣΔ (1917 – 1938) // *Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф.* – Мариуполь, 1996. – С. 69.
- ⁴¹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 374, арк. 42.
- ⁴² ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 17.
- ⁴³ *Якубова Л.* Мариупольські греки... – С. 184.
- ⁴⁴ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 374, арк. 45.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 469, арк. 56.
- ⁴⁷ *Κιλίφης Τ.* Εκκλησία, Τουρκοκρατία και 21. Μιλούν τα γεγονότα. – Αθήνα, 1981. – Σ. 11; *Βιτάλης Α.* Πως η Εκκλησία Έσωσε το Έθνος μας κατά την Τουρκοκρατία. – Αθήνα, 1979; *Μαρνέλλος Γ.* Η Σχέση Ορθοδοξίας και Νεοελληνικού Πολιτισμού. (Μηνύματα Ελληνορθόδοξης Μαρτυρίας και Ζωής από τον Ιστορικό Ναό της Αγίας Τριάδας Καρδιανής Τήνου). – Άγιος Νικόλαος, Κρήτης, 1985; *Ορθοδοξία και Απόδημος Ελληνισμός. 1η Οργανωτική Συνέλευση Συμβουλίου Απόδημου Ελληνισμού.* – Θεσσαλονίκη, 1995; в українській елліністиці див. *Терентьева Н.* Греки в Украине...; *Чернухін Є. К.* Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела / *Історичні зошити*. – Київ, 1998; *Чернухін Є. К.* Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII століття в фондах Інституту Рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського. – Київ, 1994; *Грецька Православна Церква в Україні. Мат. наук. конф.* – Київ, 2000 р.
- ⁴⁸ Архивы Кремля. Политбюро и церковь 1922 – 1925 гг. Книга 2. Сост. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск “Сибирский хронограф”, Москва “РОССПЭН”, 1998. – С. 360.
- ⁴⁹ *Катунин Ю. А.* Причины раскола в православии Крыма (1920 – 1923 гг.) // *Культура народів Причорномор'я*. – № 9. – 1999. – С. 71.

- ⁵⁰ Архивы Кремля. Политбюро и церковь... – С. 379.
- ⁵¹ *Φωτιάδης Κ.* Οι Έλληνες της Ρωσίας // Ο Ελληνισμός της Μάυρης Θάλασσας. Πόντος. Ρωσία. – Αθήνα: “Η Καθημερινή”, 1996. – Σ. 118.
- ⁵² *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας...
- ⁵³ Русское православие: Вехи истории. / Науч. Ред. А. И. Клибанов. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – С. 627.
- ⁵⁴ *Κατουνин Ю. А.* Греческая православная церковь Крыма (1922 – 1928) // Культура народов Причерноморья. – № 5. – 1998. – С. 378.
- ⁵⁵ *Μαχοριν Γ.* Церква як об’єкт політичних заходів радянської влади в Україні в 1920 – 30-х рр. // VIII Всеукраїнська наук. конф. “Історичне краєзнавство і культура” (Наукові доповіді та повідомлення). Частина II. – Київ-Харків, 1997. – С. 125 – 127.
- ⁵⁶ Державний архів при Раді міністрів Автономної республіки Крим (далі ДААРК), ф.-р.-663, оп. 10., спр. 580, 1587.
- ⁵⁷ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 1520; оп. 16., спр. 120.
- ⁵⁸ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 578; оп. 18., спр. 84.
- ⁵⁹ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10, спр. 11а, 244.
- ⁶⁰ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 622.
- ⁶¹ *Κατουνин Ю. А.* “Староцерковное” и “обновленческое” течения в Крыму (1922 – 1924 гг.) // Культура народов Причерноморья. – № 10. – 1999. – С. 72.
- ⁶² ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 415.
- ⁶³ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 1587.
- ⁶⁴ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10, спр. 11а, 244.
- ⁶⁵ *Κατουνин Ю. А.* Греческая православная церковь Крыма... – С. 378.
- ⁶⁶ *Κατουνин Ю. А.* “Староцерковное” и “обновленческое” течения в Крыму... – С. 77.
- ⁶⁷ *Тур В. Г.* Православные монастыри Крыма в XIX – начале XX вв: Дис... канд-та. Ист. наук: 07.00.01. – Симферополь, 1999.
- ⁶⁸ *Κατουνин Ю. А.* “Староцерковное” и “обновленческое” течения в Крыму... – С. 77.
- ⁶⁹ *Κατουνин Ю. А.* Греческая православная церковь Крыма... – С. 379.
- ⁷⁰ Там само. – С. 379.
- ⁷¹ *Регельсон Л.* Трагедия русской церкви. 1917 – 1945. / Материалы по истории церкви. Кн. 15. – М., 1996. – С. 406; про позицію Константинопольського патріархата у 1919 – 1921 рр. щодо Української православної автокефальної церкви див. також: Історія релігії в Україні. Православ’я в Україні / За ред. д. ф. н. А. Колодного, к. ф. н. В. Климова. – Т. 3. – Київ, 1999. – С. 362 – 365; *Євссєва Т. М.* Традиції екуменізму в

політиці міністерства Ісповідань уряду директорії УНР 1919 – 1921 рр. Проблеми історії України: факти, судження і пошуки. Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 5. – Київ, 2001. – С 42 – 58.

⁷² Катунин Ю. А. Греческая православная церковь Крыма... – С. 379.

⁷³ Φωτιάδης Κ. Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης... – Σ. 56.

⁷⁴ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10, спр. 11а, 244.

⁷⁵ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 415.

⁷⁶ Катунин Ю. А. Греческая православная церковь Крыма... – С. 380.

⁷⁷ ДААРК, ф.-р.-663, оп. 10., спр. 1520; оп. 16., спр. 120.

⁷⁸ Катунин Ю. А. Греческая православная церковь Крыма... – С. 381.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. – С. 382 – 383.

⁸¹ Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Томазов В. В., Яковлева Л. В., Ясь О. В. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – Київ, 2000. – С. 95.

⁸² Φωτιάδης Κ. Οι σταλινικές διώξεις // Ο Ελληνισμός της Μάυρης Θάλασσας. Πόντος. Ρωσία. – Αθήνα: “Η Καθημερινή”, 1996. – Σ. 141.

⁸³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... – С. 255.

⁸⁴ Τατάρινοβα Μάγια. Οι ελληνικές εκκλησίες στην Ουκράνια (16ος – αρχές 20 αιώνα) // Ελισθημονικές εισηγήσεις των Ουκρανών υλοτρόφων του Ι.Κ.Υ. Ημερίδα 18 Μαΐου 1999. – Αθήνα, 2000. – Σ. 29.

⁸⁵ Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в ХХ веке. – М., 1995. – С. 157 – 158.

⁸⁶ Катунин Ю. А. Налоговая политика государства в отношении церквей Крыма в 1928 – 1929 годах // культура народов Причерноморья. – № 8. – 1999. – С. 189.

⁸⁷ ДААРК, ф. р.-663, оп. 10, спр. 1755, аркк. 34, 35, 37.

⁸⁸ Катунин Ю. А. Антиклерикальная политика крымских органов власти (30-е годы ХХ века) Культура народов Причерноморья. – № 11. – 1999. – С. 57.

⁸⁹ Шавшин В. Г. Балаклавский Георгиевский монастырь. – Симферополь, 1997. – С. 144 – 146.

⁹⁰ Катунин Ю. А. Антиклерикальная политика крымских органов власти... – С. 58.

⁹¹ Греки в истории Крыма... – С. 242 – 243.

⁹² Катунин Ю. А. Антиклерикальная политика крымских органов власти... – С. 58.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Катунин Ю. А. Причины раскола в православии Крыма (1920 – 1923 гг.) // Культура народов Причерноморья. – № 9. – 1999. – С. 71.

⁹⁵ Архивы Кремля. Политбюро и церковь 1922 – 1925 гг. Книга 2... – С. 15; Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) / Редактор-упорядник П. П. Бачинський. – К., 1999. – С. 427 – 431.

⁹⁶ Катунин Ю. А. Антиклерикальная политика крымских органов власти... – С. 61.

⁹⁷ Там само. – С. 58.

⁹⁸ Там само – С. 58 – 59.

⁹⁹ ДААРК, ф. р.-663, оп. 18, спр. 13-а; за іншими даними церква була зруйнована у 20-і рр. ХХ ст. для звільнення майданчика для будівництва школи: Венікеев Е. На деньги почетного гражданина // Таврические ведомости. – 1994. – 29 июня. – № 139.

¹⁰⁰ Катунин Ю. А. Антиклерикальная политика крымских органов власти... – С. 58.

¹⁰¹ ДААРК, ф. р.-663, оп. 10, спр. 1520.

¹⁰² ДААРК, ф. р.-663, оп. 18, спр. 57.

¹⁰³ ДААРК, ф. р.-663, оп. 18, спр. 12, аркк. 14, 32об, 153; Лосев Д. Да возродится храм // Крымская газета. – 1993. – 20 апреля. – № 78.

¹⁰⁴ Гордеева Т. Г. Страница из истории греческого села Кисек-Аратук // Культура народов Причерноморья. – № 2. – 1997. – С. 257 – 258.

¹⁰⁵ ДААРК, ф. р.-663, оп. 10, спр. 622; оп. 18, спр. 74; По Крыму // Маяк Коммуны. – 1938. – 16 апреля. – С. 4.

¹⁰⁶ ДААРК, ф. р.-663, оп. 18, спр. 79.

¹⁰⁷ ДААРК, ф. р.-663, оп. 10, спр. 578; оп. 18, спр. 84.

¹⁰⁸ Катунин Ю. А. Антиклерикальная политика крымских органов власти... – С. 62.

¹⁰⁹ Там само.

Біографічні нотатки

- Апостолідіс І. Настоятель церкви при якій функціонувала грецька парафія в Ялті у другій половині 20-х рр. ХХ ст.
- Апостолідіс П. Учасник з'їзду греків Росії в Таганрозі у 1917 р. Делегат від грецької громади Севастополя.
- Вайанідіс А. Учасник з'їзду греків Росії в Таганрозі у 1917 р. Делегат від грецької громади Севастополя.
- Василіаді К. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Василіаді П. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Василіаді. Є. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Василькіоті М. Н. Священик грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Венізелос Е. (1864 – 1936 рр.). Грецький державний і політичний діяч. Неодноразово був прем'єр-міністром країни. У 1917 –

1920 рр. грецькі військові підрозділи приймали участь в антирадянській інтервенції.

Волков

Настоятель грецької церкви свтт. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого в Севастополі (1922 – 1924 рр.).

Врангель П. Н.

(1878 – 1928 рр.). Один із керівників білогвардійських сил в Росії. Генерал-лейтенант. З квітня 1920 р. очолював головне командування Збройними силами на Півдні Росії.

Вукунас Г. Г.

Архімандрит. Народився у 1873 р. в Греції, на о. Хіос. Після закінчення гімназії на Хіосі поступив до Київської духовної академії. Прибув до Криму на запрошення грецької громади церкви свтт. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого в Севастополі у 1903 р. Проводив церковну службу, викладав Закон Божий в парафіяльній школі. Представляв духівництво Криму на з'їзді греків Росії (29.06 – 10.07.1917 р., Таганрог).

- Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. очолив Благочинну Раду кримських грецьких релігійних товариств. Став жертвою репресій. Помер у в'язниці у 1939 р.
- Георгіді І. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Глінський Заступник голови Центральної комісії національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (1930 р.).
- Губанов Голова Севастопольського Радянського Виконавчого Комітету (РВК) у 1927
- Гукова Член антирелігійної комісії, створеної при культпромі Кримського Окружного Комітету ВКП(б) 1931 р.
- Дементьєв Виконуючий обов'язки завідуючого відділом адміністративних органів управління Криму у 1927 р.
- Дерібас Т. Д. Начальник Секретного відділу ДПУ (1923 р.).
- Дімопуло Архімандрит. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. був представником

- Євстаф'єв К. Вселенського патріарха в СРСР. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Євстратіадіс Ф. Настоятель церкви, при якій існувала грецька парафія в Ялті у другій половині 20-х рр. ХХ ст.
- Ендека Є. Настоятель церкви, при якій існувала грецька парафія в Ялті у другій половині 20-х рр. ХХ ст.
- Йордан П. І Народився у 1869 р. Мешканець Севастополя, майстер по ремонту човнів. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. член Благочинної Ради кримських грецьких релігійних товариств.
- Ісхнопуло Г. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Кайданіді Ф. П. Голова церковної “двадцятки” грецької церкви св. Іоанна Предтечі в м. Керчі (1927 р.).
- Калінін М. І. (1875 – 1946 рр.). Діяч комуністичної партії та СРСР. З грудня 1922 р. по січень 1938 р. був головою Всесоюзного Центрального Виконавчого

- Комітету.
- Камалова Член антирелігійної комісії, створеної при культпромі Кримського Окружного Комітету ВКП(б) 1931 р.
- Карасаввас А. Учасник з'їзду греків Росії в Таганрозі у 1917 р. Делегат від грецької громади Ялти.
- Кипнопуло М. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Котариді І. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Ксентопуло А. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Ксентопуло С. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Кудрявцев Н. Голова антирелігійної комісії, створеної при культпромі Кримського Окружного Комітету ВКП(б) 1931 р.
- Кутрідіс Х. Учасник з'їзду греків Росії в Таганрозі у 1917 р. Делегат від грецької громади Севастополя.
- Лазарідіс Вчитель. Делегат з'їзду греків Росії (29.06 – 10.07.1917 р.,

- Литвинов М. Таганрог). (1876 – 1951 рр.). Радянський державний та партійний діяч, дипломат. З 1921 – по 1930 рр. заступник наркома іноземних справ СРСР.
- Логинович Член антирелігійної комісії, створеної при культпромі Кримського Окружного Комітету ВКП(б) 1931 р.
- Мавромаді К. Грецький священик. Прибув до Криму із Трапезунда у 1928 р. Служив в орендованій грецькою релігійною громадою нижній церкві собору св. Олександра Невського в Ялті.
- Маврофриді Г. Х. Народився у 1881 р. Мешканець Керчі, службовець. Грецько-підданий. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. член Благочинної Ради кримських грецьких релігійних товариств.
- Макрояніс Д. Вчитель. Делегат з'їзду греків Росії (29.06 – 10.07.1917 р., Таганрог).
- Марков К. Настоятель грецької церкви св. Миколая в Балаклаві. (1922 – 1924 рр.).
- Милахіді Г. Член “двадцятки” грецької

- церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Морозов Ф. І. Голова парафії грецької церкви св. Георгія в с. Кісек-Аратук. (1922 – 1924 рр.).
- Отпущенніков Завідуючий адмінвідділу КримЦВК. (1927 р.).
- Панаретос Архімандрит. Представник духовництва від Катеринодара на з'їзді греків Росії (29.06 – 10.07.1917 р., Таганрог).
- Папаз-Оглу Г. Д. Народився у 1871 р. Священик грецької церкви св. Іоанна Предтечі в Керчі в 1922 – 1924 рр. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. член Благочинної Ради кримських грецьких релігійних товариств.
- Парис Священик в м. Керчі. Представляв духовництво Криму на з'їзді греків Росії (29.06 – 10.07. 1917 р., Таганрог).
- Піомиді Л. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Попандопуло А. Грецький священик. Прибув до Криму із Трапезунда у 1928 р. Служив в орендованій грецькою релігійною громадою

- нижній церкві собору св. Олександра Невського в Ялті.
- Попандопуло Г. Грецький священик. Прибув до Криму із Трапезунда у 1928 р. Служив в орендованій грецькою релігійною громадою нижній церкві собору св. Олександра Невського в Ялті.
- Попандопуло Ф. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Саввіді О. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Савенкиді К. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Савенкітиді А. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Савіниді А. Член “двадцятки” грецької церкви св. Тройці в м. Сімферополі (1938 р.).
- Серафимов М. Настоятель церкви, при якій існувала грецька парафія в Ялті у другій половині 20-х рр. ХХ ст.
- Сербінов П. Священик. Голова парафіяльної ради собору св. Олександра

св. Олександра Невського в Ялті. (1928 р.)

Спиридонов Є. С. Народився в 70-і рр. ХІХ ст. в м. Євпаторія. У 1893 р. здійснив паломницьку подорож до Єрусалима. У 1884 – 1900 рр. працював вчителем у церковнопарафіяльній школі. З 1899 р. – був висвячений до священницького сану, служив дяком в с. Ашинха біля Бахчисараю, потім священником у с. Керменчик. З 1919 р. – священник грецької церкви св. Іллі в м. Євпаторії. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. член Благочинної Ради кримських грецьких релігійних товариств. У липні 1937 р. був заарештований. Засуджений на п'ять років концтаборів і підправлений на Колиму. В грудні 1937 р. помер від виснаження.

Сулькевич Генерал-лейтенант. З 25 червня – 15 листопада 1918 р. очолював Кримський крайовий уряд.

Тайгоніді Є. Архімандрит. В 20-і рр. ХХ ст.

- Тучков Е. А. настоятель храму св. вмч. Федора Тирона с. Верхня Аутка. Начальник VI відділення Секретного відділу ДПУ. (1923 р.).
- Ул'їчов Д. К. Мешканець м. Сімферополь, купець. З 1915 р. – член, а пізніше голова грецького благодійницького братства (пізніше товариства) у Сімферополі. З листопада 1917 р. до середини січня 1918 р. був членом багатопартійної й багатонаціональної Ради Народних Представників від грецького товариства.
- Фест У 1933 р. секретар комісії по питаннях культів при Керченській міськраді.
- Фотіадіс Ф. Г. Голова загальних зборів парафіян церкви св. Федора Тирона с. Верхня Аутка, які відбулися 8 жовтня 1923 р., у зв'язку з проблемою переходу на новий церковний календар.
- Челинджи Член антирелігійної комісії, створеної при культпромі Кримського Окружного Комітету ВКП(б) 1931 р.

**Список скорочень
використаних у титлах православних храмів та
монастирів:**

СВ. – *святий*;

СВВ. – *святі*;

СВТ. – *святитель*;

СВТГ. – *святителі*;

МЧ. – *мученик*;

МЦ. – *мучениця*;

ВМЧ. – *великомученик*;

ВМЦ. – *великомучениця*;

ПРП. – *преподобний, преподобна*;

АП. – *апостол*;

АПП. – *апостоли*;

БЕЗСР. – *безсрібник, безсрібники*;

ЄП. – *єпископ*.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Корінні зміни в організації життя грецьких громад Криму в 1917 – 20-і рр. ХХ ст.	4
2. Умови існування та напрямки діяльності релігійних об'єднань греків радянського Криму в 20-і рр. ХХ ст.	18
3. Активізація антирелігійних заходів в Криму. Закриття церков греків і знищення грецьких етноконфесійних громад в 30-і рр. ХХ ст.	34
Висновки	44
Примітки	48
Біографічні нотатки	54
Список скорочень	64

Автор дослідження буде вдячна за всі зауваження і побажання, які виникнуть у читача при ознайомленні із публікацією.

Відгуки можуть бути направлені за адресою:

Україна, Київ, 01001,
вул. Грушевського, 4,
Інститут історії України НАН України,
відділ “Кабінет українсько-грецьких відносин НАН
України”.

Підписано до друку 02.10. 2001. Формат 60x84

Ум.друк.арк. 3,72. Обл.вид.арк. 2,74

Тираж 150. Зам. 182. 2001 р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

